

Nowiński, Franciszek

Uniwersytet Petersburski w systemie szkolnictwa uniwersyteckiego Rosji (do lat osiemdziesiątych XIX w.)

Rozprawy z Dziejów Oświaty 27, 37-57

1984

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

FRANCISZEK NOWIŃSKI

UNIwersytet Petersburski
W SYSTEMIE SZKOLNICTWA UNIwersyteckiego Rosji
(DO LAT OSIEMDZIESIĄTYCH XIX W.)

Objęcie tronu w Rosji przez Aleksandra I zapoczątkowało epokę reform. Konieczność przeprowadzenia zmian widzieli zarówno sam car, jak i jego najbliższe otoczenie. Początek XIX w. otworzył w Rosji epokę ożywienia kulturalnego, gospodarczego i politycznego. „Rosja dojrzała do tego ożywienia, do wszystkich nowych form rozwojowych, Rosja ich potrzebowała, od początku XIX w. stały się one dla niej absolutnie niezbędne”¹. Chociaż procesy te nie następowały w sposób gwałtowny ani nie przybrały charakteru masowego, to jednak ich istnienie i oddziaływanie w społeczeństwie stawało się coraz bardziej odczuwalne². Najbardziej widoczne było ożywienie w dziedzinie kultury i we wzroście nowych zainteresowań intelektualnych.

Rosja carska, będąca największym państwem ówczesnej Europy, posiadała najslabiej rozwinięte szkolnictwo. W wiek XIX wkroczyła z jednym uniwersytetem, założonym w 1755 r. w Moskwie. Sieć szkół niższego szczebla była także wysoce niezadowolająca, dlatego też jednym z ważniejszych problemów, który oczekiwał na rozwiązanie, było unowocześnienie systemu oświaty i szkolnictwa. Utworzenie w 1802 r. ministerstw, a wśród nich także Ministerstwa Oświecenia Publicznego, znacznie ułatwiło realizację tych zamierzeń.

Opracowaniem całości tej problematyki zajęło się nowo powołane Ministerstwo Oświecenia Publicznego. Pozytywny wpływ na przebieg tych poczynań miała zarówno postawa samego Aleksandra I, jak i grona najbliższych jego doradców z Tajnego Komitetu. Kierownictwo resortu oświaty powierzono Piotrowi Zawadowskiemu, który pełnił jednocześnie funkcję przewodniczącego komisji kodyfikacyjnej. W 1803 r. car zatwierdził ustawę o nowym systemie oświaty i szkolnictwa w Rosji.

¹ L. Bazyłow, *Spoleczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1973, s. 370.

² *Ibidem*, s. 371 i nast.

Planowano utworzyć cztery typy szkół: parafialne, powiatowe, gubernialne i uniwersytety. Oprócz tego miały istnieć szkoły specjalne o profilu ogólnokształcącym, tzw. *licea*. Rosja miała być podzielona na sześć okręgów szkolnych, a w każdym z nich miał się znajdować uniwersytet. Uniwersytety miały być nie tylko szkołami wyższymi, ale także ośrodkami kierowniczymi, nadzorującymi szkolnictwo niższych stopni.

Założenia nowego systemu oświaty nie doczekały się nigdy pełnej realizacji. Stosunkowo najlepsze rezultaty osiągnięto na polu szkolnictwa uniwersyteckiego, chociaż nie było to sprawą łatwą. Rozbudowując od podstaw system szkolnictwa musiano pokonać wiele trudności. Brak było w Rosji rodzimych wzorców i doświadczeń. Musiano się więc z konieczności oprzeć na wzorach obcych. Wykorzystano m. in. obszerny dorobek na tym polu polskiej Komisji Edukacji Narodowej³. Jedynie w przypadku szkolnictwa uniwersyteckiego wzięto częściowo pod uwagę strukturę Uniwersytetu Moskiewskiego.

Ustawa zapewniała uniwersytetom szeroką autonomię. Każdy uniwersytet otrzymał statut, a data jego wydania była z reguły przyjmowana jako początek działalności uczelni. Uniwersytety miały prawo wybierania swoich władz (rektora, dziekanów), tworzenia nowych katedr, nadawania stopni naukowych, zakładania towarzystw naukowych itp. Władzę zwierzchnią nad całym okręgiem, w tym i nad uniwersytetem, sprawował kurator okręgu szkolnego (*popieczitiel*) z szerokimi kompetencjami. Władze uniwersytetu miały charakter kolegialny o niezbyt spójnym charakterze. Istniały dwa organy kierownicze: Rada Uniwersytetu (Senat) i Zarząd Uniwersytetu. Były więc łącznie trzy ośrodki decyzyjne o zazębiających się kompetencjach⁴.

Realizacja nowej ustawy w zakresie szkolnictwa uniwersyteckiego oznaczała w praktyce powołanie kilku nowych uczelni i przebudowę lub reaktywowanie starych uniwersytetów. Stosunkowo łatwo było przebudować i zreorganizować na podstawie nowych przepisów Uniwersytet Moskiewski. Nie napotkano także większych trudności przy reaktywowaniu działalności uniwersytetów w Wilnie i Dorpacie. Uniwersytet Dorpacki rozpoczął działalność najwcześniej, bo już w 1802 r. Wykorzystano w tym wypadku tradycje związane z funkcjonowaniem tam w czasach szwedzkich szkoły wyższej — *Universitas Gustaviana*. W przypadku Wilna nawiązano także do wcześniejszych tradycji, a konkretnie do istnienia tam w okresie wcześniejszym Akademii Wileńskiej i zreformowanej w latach 1781—1783 Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Działalność Szkoły Głównej została zawieszona po

³ S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960, rozdz. 2—3.

⁴ Etymologiczne znaczenie słowa kurator szczegółowo wyjaśnił L. Bazyłow. Por. Bazyłow, *op. cit.*, s. 323.

trzecim rozbiorze Polski, a uniwersytet wznowił działalność w 1803 r. O wiele trudniej było tworzyć od podstaw całkowicie nowe uczelnie w Charkowie i Kazaniu. Pokonanie związanych z tym problemów wymagało nie tylko dobrej woli administracji, ale także wiele energii i poświęcenia od miejscowych społeczności⁵.

W całym tym splocie różnorodnych problemów związanych z realizacją nowej ustawy dość specyficzna była sytuacja w stolicy — Petersburgu. Pomimo utworzenia odrębnego okręgu szkolnego dość długo zwlekano z powołaniem uniwersytetu, chociaż zgodnie z ustawą powinno to było nastąpić. Złożyły się na to różne czynniki, które obecnie trudno jest jednoznacznie sprecyzować.

Tradycja istnienia w stolicy uczelni wyższej nie była ani obca, ani nowa. Zgodnie z planami Piotra I w skład powołanej w 1725 r. Akademii Nauk miało wejść także gimnazjum akademickie, które często nazywane było uniwersytetem. Faktycznie placówka ta nigdy nie rozwinęła szerszej działalności z powodu braku odpowiedniej liczby studentów i funduszy. W 1786 r. Katarzyna II założyła w Petersburgu seminarium nauczycielskie, które działało do 1801 r. Nie była to jednak wyższa uczelnia. Dopiero w 1804 r., na podstawie nowej ustawy o systemie szkolnictwa, powołano w stolicy Instytut Pedagogiczny, oparty głównie na kadrze nauczycielskiej z seminarium.

Początkowo miano w nim kształcić nauczycieli dla gimnazjów, szkół powiatowych i parafialnych. W 1816 r. nastąpiła częściowa reorganizacja Instytutu. Jednocześnie zmieniono nazwę uczelni na Główny Instytut Pedagogiczny. Placówka miała odtąd za zadanie kształcić nauczycieli dla wszystkich typów szkół, w tym także dla uczelni wyższych. W 1817 r. przy Instytucie powstał Pensjonat Szlachecki. Główny Instytut Pedagogiczny był faktycznie wyższą uczelnią, chociaż nie posiadał wszystkich uprawnień, które przysługiwały uniwersytetom. Podobnie jak inne wyższe uczelnie Instytut miał prawo nadawania stopni i tytułów naukowych oraz dzielił się na wydziały. W skład Instytutu wchodziły następujące Wydziały: Filozofii i Prawa, Fizyki i Matematyki, Historii i Literatury. Od innych uniwersytetów różnił go brak Wydziału Medycznego i fakt, że nie posiadał prawa zwierzchnictwa nad niższym szkolnictwem w okręgu. Trzeba jednak podkreślić, że istniała w stolicy jako samodzielna uczelnia Akademia Medyko-Chirurgiczna⁶.

Wielu historyków radzieckich i rosyjskich, próbowało wyjaśnić przyczyny, które opóźniły powstanie w stolicy uniwersytetu. Najwięcej uwagi temu problemowi poświęcił autor obszernej monografii uczelni Wasyl

⁵ Bazyłow, *op. cit.*, s. 322, 326—328, 332—334.

⁶ *Ibidem*, s. 348; S. W. Roźdiestwienski, *Oczerki po istorii sistiem narodnogo proswieszczenija w Rossii w XVIII—XIX wiekach*, t. 1, Pietierburg 1912, s. 651, 675; *Istorija Leningradskogo uniwersitietu 1819—1969*, Leningrad 1969, s. 11—12; *Oczerki po istorii Leningrada*, t. 1, Moskwa—Leningrad 1955, s. 790.

Grigoriew. Uważał on, że Ministerstwo kierowało się w tym przypadku następującymi względami: 1. w Petersburgu istniał szereg innych wyższych uczelni, a brak ich było w innych ośrodkach — założenie uniwersytetu byłoby więc dla stolicy swoistym luksusem; 2. uniwersytety zachodnioeuropejskie i Uniwersytet Moskiewski cieszyły się w społeczeństwie większym uznaniem niż nowo powoływane; 3. na przeszkodzie stały także trudności finansowe, związane z udziałem Rosji w wojnach napoleońskich; 4. powołanie uniwersytetu w stolicy pogłębiłoby i tak już istniejące trudności kadrowe w szkolnictwie wyższym⁷.

Inni historycy rosyjscy powtarzali najczęściej poglądy Grigoriewa, albo w ogóle nie poruszali tego problemu. Historycy radzieccy główną przyczynę opóźnienia upatrywali w polityce prowadzonej przez ministra resortu oświaty Aleksandra Golicyna. Najczęściej cały problem sprowadzano do rozgrywek personalnych Golicyna z młodym i ambitnym kuratorem okręgu petersburskiego Sergiuszem Uwarowem. Często podkreślany jest fakt, że statut Uniwersytetu Petersburskiego był dla ministra „furtką”, pozwalającą w przyszłości bez zmiany ustawy ogólnej odchodzić od zagwarantowanej w niej autonomii. Dyskusyjną pozostała nadal kwestia, komu faktycznie uniwersytet zawdzięczał swoje powstanie. Większość piszących na ogół zgodnie stwierdzała, że powołanie Uniwersytetu Petersburskiego było głównie zasługą Sergiusza Uwarowa⁸.

Rozważania tego typu nie wyjaśniają jednak problemu w sposób pełny ani przekonywający. Powołanie uniwersytetu było odwlekane już od roku 1803, a więc przypisywanie za to winy tylko Golicynowi byłoby pewnym uproszczeniem. W co najmniej równym stopniu trzeba tym obciążyć poprzednich kierowników resortu oświaty, Piotra Zawadowskiego, który był ministrem oświaty do roku 1810, i Aleksandra Razumowskiego, który kierował ministerstwem w latach 1810—1816. Nieco inaczej ocenić należy osobiste ambicje dwóch kolejnych kuratorów okręgu petersburskiego, Mikołaja Nowosilcowa i Sergiusza Uwarowa. Nowosilcow był posłusznym narzędziem w ręku swego ministra i nie przejawiał większych ambicji osobistych. Uwarow natomiast, gdy objął w 1810 r. kierownictwo okręgu próbował zrealizować szereg własnych projektów, ale miał na ogół trudności z ich wykonaniem. Nie posiadał też większych wpływów ani w kołach rządowych, ani na dworze carskim⁹.

⁷ W. W. Grigoriew, *Impieratorskij Sankt-Pietierburgskij uniwersitet w tieczeniije pierwych piatidiesjattilet jego suszczestwowanija*, Pietierburg 1870, s. 1—3.

⁸ *Istorija Leningradskogo uniwersitieta ...*, s. 13—14, 16—18; Grigoriew, *op. cit.*, s. 6.

⁹ Można się spodziewać, że spowodowane to było przynależnością młodego Uwarowa do postępowego kółka literackiego Arzamas.

Obecnie trudno jest rozstrzygnąć, która z przytoczonych powyżej przyczyn ostatecznie zadecydowała o takich, a nie innych losach stołecznego uniwersytetu. Obok wymienionych już czynników rzutowała na to również w znacznym stopniu specyficzna sytuacja panująca w ówczesnej Rosji. Nie wchodząc w szczegóły trzeba stwierdzić, że rozgrywki personalne miały niewątpliwie duży wpływ na politykę centralnych instytucji w Rosji. Można by znaleźć wiele przykładów na to, że tego typu zjawisko przesądzało o powodzeniu lub niepowodzeniu danego przedsięwzięcia. Nie można jednak wykluczyć, że wpłynął na to zbieg różnych okoliczności, dzięki którym plany Uwarowa i Golicyna zbiegły się ze sobą. Obszerne wyjaśnienia Grigoriewa trudno jest uznać za w pełni zadowalające.

Prace przygotowawcze do wydania aktów prawnych powołujących w stolicy uniwersytet przebiegały szybko i sprawnie. 11 stycznia 1819 r. car wyraził wstępną zgodę, a już dwa dni później Uwarow przedstawił gotowy projekt statutu uniwersyteckiego. Taki przebieg wydarzeń potwierdzać może przypuszczenie, że kurator miał już wcześniej przygotowany projekt tego dokumentu. 8 lutego Aleksander I zatwierdził przedstawione mu dokumenty. Dzień ten przyjęto za datę założenia stołecznego uniwersytetu. Działalność dydaktyczną rozpoczął uniwersytet w listopadzie 1819 r.

Statut uniwersytecki w ogólnych założeniach nie odbiegał znacznie od postanowień zawartych w ustawie z 1803 r. i przepisów obowiązujących w innych uniwersytetach. Pod względem organizacyjnym uniwersytet nie różnił się od Głównego Instytutu Pedagogicznego. Składał się więc z trzech Wydziałów: Filozoficzno-Prawnego, Historyczno-Filologicznego i Matematyczno-Fizycznego. Akademia Medyko-Chirurgiczna pozostała nadal samodzielną uczelnią, w związku z czym na uniwersytecie nie powstał Wydział Medyczny.

W pierwszym okresie istnienia uniwersytetu borykano się z wieloma problemami, spośród których na czoło wysunęły się dwa: skompletowanie odpowiedniej kadry profesorskiej i znalezienie odpowiedniej liczby kandydatów na studia. W skład zespołu nauczającego weszło grono profesorskie z dawnego Instytutu Pedagogicznego. Nie była to jednak kadra o jednolitym poziomie umysłowym. W wielu wypadkach znacznie odbiegała od wymaganego w innych uniwersytetach kryterium. Najwięcej problemów było z wykładowcami obcego pochodzenia i profesorami w starszym wieku. Wykładowcy obcego pochodzenia najczęściej nie znali języka rosyjskiego i zajęcia prowadzili w języku rodzimym lub po łacinie. Stańowiło to poważną barierę w komunikowaniu się ze studentami na zajęciach. Najbardziej wartościowi pod względem naukowym i dydaktycznym byli młodzi wykładowcy. Większość z nich stanowili wychowankowie Instytutu Pedagogicznego, których w 1808 r. wysłało ministerstwo na koszt państwa na studia do uniwersytetów

zachodnioeuropejskich. Dzięki temu mogli oni pogłębić nie tylko wiadomości merytoryczne, ale także zapoznać się z nowymi technikami nauczania stosowanymi na Zachodzie¹⁰.

Niewielka liczba młodzieży zgłaszającej się na studia spowodowana była tym, że młodzież pochodzenia szlacheckiego chętniej zapisywała się do Pensjonatu Szlacheckiego niż na uniwersytet. W wyniku egzaminu wstępnego na pierwszy rok studiów udało się zakwalifikować zaledwie 24 osoby. Była to jednak grupa zbyt mała, ażeby można było rozpocząć z nią zajęcia. Zwiększono ją poprzez zaliczenie w poczet studentów kilkudziesięciu słuchaczy Głównego Instytutu Pedagogicznego. Jaka była ostatecznie liczba studentów na pierwszym roku, trudno ściśle określić. W literaturze przytaczane są różne dane: 70, 91 lub 100 osób. Nie ma też całkowitej pewności, kim były te osoby. Spotyka się stwierdzenie, że część z nich to słuchacze „z seminariów duchownych i innych miejsc”. Ażeby w przyszłości uniknąć problemów związanych z naborem kandydatów na studia, władze postanowiły przyjmować co roku bez egzaminów po 100 osób, które miały studiować na koszt państwa¹¹.

Pomimo licznych problemów Uniwersytet Petersburski w ciągu pierwszych dwu lat działalności rozwijał się pomyślnie. Dopiero, gdy na miejsce dotychczasowego kuratora okręgu petersburskiego Uwarowa mianowano Dymitra Runicza, sytuacja uległa nagłemu pogorszeniu. Wydarzenia na Uniwersytecie Petersburskim w latach 1821—1822 określane są mianem „pogromu uniwersyteckiego”. Zaistniała wtedy sytuację wielu historyków wiązało, podobnie jak i poprzednio, z rozgrywką personalną pomiędzy Golicynem i Uwarowem. Pozycja ministra oświaty Uwarowa była na dworze nadal dość mocna, podczas gdy energiczny kurator nie miał poparcia kół rządowych. Trudno byłoby dopatrywać się w tej rywalizacji ścierania się dwóch przeciwstawnych tendencji: reakcyjnej i liberalnej. Słusznie podkreśla się jednak, że „Golicyn uznał za podstawę wszystkich nauk *Biblię*, podczas gdy dla Uwarowa biblią była gramatyka łacińska”¹². Należy także pamiętać, że nie bez znaczenia była w tym wypadku ogólna sytuacja w Rosji.

Uwarow w latach dwudziestych XIX w. reprezentował — w porównaniu z Golicynem — bardziej subtelną linię polityki reakcyjnej. Politykę, którą chciał prowadzić, można określić jako swoisty kompromis pomiędzy polityką rządu, dobrem szkolnictwa i poglądami postępowych

¹⁰ *Sankt-Pietierburgskij uniwersitet w pierwoje stoletije jego diejatielnosti. Materiaty po istorii Sankt-Pietierburgskogo uniwersiteta*, t. 1, Pietrograd 1919, s. XIV.

¹¹ *Istorija Leningradskogo uniwersiteta ...*, s. 21, 42; Bazyłow, *op. cit.*, s. 348. Dane liczbowe w wielu opracowaniach są bardzo niedokładne. Często w jednym opracowaniu spotkać można dwie różne liczby. Por. *Sankt-Pietierburgskij uniwersitet w pierwoje stoletije ...*, s. XIV—XVI, 551.

¹² *Istorija Leningradskogo uniwersiteta ...*, s. 22.

działaczy. Sam był człowiekiem wykształconym i zdawał sobie niewątpliwie sprawę z konsekwencji, jakie może przynieść nauce polityka ministra oświaty. Historycy rosyjscy najczęściej sądzili, że Uwarow był ofiarą reakcyjnej polityki ówczesnego resortu oświaty¹³. Wydaje się, że takie postawienie problemu nie w pełni pokrywa się z faktami, lecz prowadzi do przesadnego idealizowania postaci Uwarowa. Faktycznie postępowanie jego wynikało raczej z realnej oceny ówczesnego układu sił i stosunków politycznych. Uwarow ustąpił, ponieważ wiedział, że w tej rozgrywce nie może wygrać.

Nowy kurator okręgu — Dymitr Runicz — rozpoczął swą działalność od usunięcia z uniwersytetu profesorów hołdujących postępowym poglądom politycznym i naukowym. Afera polityczna, bo taką formę nadał sprawie, nabrała dużego rozgłosu. Wobec szeregu osób wszczęto śledztwo. W wyniku tego usunięci zostali profesorowie: Aleksander Kunicyn, Karol Hermann, Ernest Raupach, Aleksander Galicz i adiunkt Konstanty Arsieniew. Łącznie zwolniono 11 najbardziej wartościowych wykładowców. Największe straty kadrowe poniósł Wydział Historyczno-Filologiczny. W 1822 r. na ogólną liczbę 59 studentów usunięto 29. Przez najbliższe dwa lata postanowiono nie przyjmować nowych kandydatów na studia. Aktem prawnym normującym działalność uczelni w tym okresie była słynna instrukcja Michała Magnickiego z Uniwersytetu Kazańskiego¹⁴.

Runicz kierował okręgiem petersburskim w latach 1821—1826. Jego działalność przyniosła Uniwersytetowi Petersburskiemu duże straty kadrowe i naukowe, ucierpiał na tym bardzo poziom nauczania. Kurator zyskał sobie niesławne miano „drugiego Magnickiego” dzięki temu, że dokładnie naśladował działalność swego kolegi z Kazania. Stałą jego troską było kontrolowanie treści nauczania i dobór odpowiednich kandydatów na studia. Uważał, że podstawowym zadaniem wykładowców powinno być czuwanie nad „prawomyślnością” studentów. Najlepszymi kandydatami na studia byli według niego słuchacze z seminariów duchownych, absolwenci wybranych gimnazjów i dzieci z sierocińców. Cała działalność uniwersytetu w tym okresie zawężona została do „nędznej wegetacji” i pozbawiona wszelkich cech naukowości. Runicza zwolniono jednak ze stanowiska kuratora nie za szkody, jakie wyrządził uniwersytetowi i nauce, lecz za nadużycia finansowe¹⁵.

Czasy kuratorstwa Runicza ocenione zostały jako najtragiczniejszy okres w ponad 150-letniej historii Uniwersytetu Petersburskiego. Runicz dażył nie tylko do zmniejszenia częstotliwości przyjęć na studia, ale

¹³ *Ibidem*, s. 22—25.

¹⁴ *Ibidem*, s. 28—35; Grigoriew, *op. cit.*, s. 42; M. I. Suchomlinow, *Issledowanija i staty po russkoj literaturie i proswieszczeniju*, t. 1, Pietierburg 1889, s. 255—266.

¹⁵ *Istoriija Leningradskogo uniwersitieta ...*, s. 39—40.

także do ograniczenia liczby miejsc na pierwszym roku do 30. Doszło do tego, że stołeczny uniwersytet miał najmniejszą w połowie lat dwudziestych liczbę studentów. Podczas gdy w 1824 r. na Uniwersytecie Petersburskim studiowało 52 studentów, w Uniwersytecie Moskiewskim ich liczba wynosiła 820, Warszawskim — 694, Charkowskim — 337, Kazańskim — 118. Dopiero na początku lat trzydziestych w uniwersytecie stołecznym wzrosła liczba studentów do 236. Nadal jednak na tle innych uniwersytetów nie wyglądało to wcale imponująco. W porównaniu z najliczniejszym uniwersytetem Cesarstwa — Uniwersytetem Wileńskim, który liczył wtedy 1322 studentów, uniwersytet w Petersburgu pozostawał nadal „kopciuszkiem”¹⁶.

W drugiej połowie lat dwudziestych XIX w. nastąpiły w resorcie oświaty zmiany zarówno kadrowe, jak i ogólnej koncepcji polityki oświatowej. W latach 1824—1828 ministrem oświaty był Aleksander Szyszkow. Jego następcą został Karol Liwien. Kuratorem okręgu po usunięciu Runicza mianowano Konstantego Borozdina. Ministerstwo Oświecenia Publicznego na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX w. podjęło energiczne przygotowania do opracowania nowej ustawy uniwersyteckiej. W 1830 r. powołano specjalny tajny komitet, który miał zająć się tą problematyką. Znaleźli się w nim m. in. ówczesny minister oświaty Karol Liwien i Sergiusz Uwarow. Chociaż środowisko uniwersyteckie wiedziało o tym, to jednak nie było bliżej zorientowane w szczegółach tych poczynań. Obawiano się, że nowe przepisy mogą spowodować daleko idące ograniczenia autonomii uniwersyteckiej¹⁷.

Do wspomnianego powyżej tajnego komitetu napłynęło wiele różnych pomysłów. Wśród nich wyróżniał się swą osobliwością projekt członka Akademii Nauk Jerzego Parrota (Georga Fridricha). On też chyba najbardziej zbulwersował opinię publiczną i środowisko uniwersyteckie. W projekcie stwierdzono, że „Wszystkie uniwersytety w Rosji w swej dotychczasowej formie są zgubne i niepotrzebne. Przyczyną tego stanu jest to, że nie mają dobrych profesorów. Ażeby uporządkować w Rosji oświatę, należy zlikwidować tę sytuację, tj. usunąć wszystkich profesorów z uniwersytetów i zastąpić ich nowymi, bardziej godnymi tego tytułu i koniecznie z pochodzenia Rosjanami”¹⁸. Parrot, w dalszej części swego projektu, proponował pozostawić tylko uniwersytety w Moskwie, Charkowie i Kazaniu. Z nich należało wybrać najzdolniejszych studentów i wysłać ich na studia do Dorpatu, a potem do Niemiec. Przygotowanie nowej kadry dydaktycznej miało trwać 7 lat. Każdy uni-

¹⁶ *Ibidem*, s. 43—44; P. Milukow, *Oczerki po istorii russkoj kultury*, cz. 2, Pietierburg 1902, s. 339; D. Beauvois, *Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1803—1832)*, [w:] *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, Warszawa 1978, s. 39.

¹⁷ A. W. Nikitienko, *Zapiski i dniewnik 1826—1877*, t. 1, Pietierburg 1893, s. 215.

¹⁸ *Ibidem*, s. 243.

wersytet powinien być mieć 32 katedry. W każdej katedrze miał być zatrudniony jeden profesor. Łącznie trzeba więc było przygotować 96 wykładowców. Projekt ten częściowo pokrywał się z planami Uwarowa¹⁹.

Na początku lat trzydziestych nastąpiły dalsze zmiany personalne w ministerstwie oświaty. W 1833 r. kierownictwo tego resortu objął Uwarow. Fakt ten nie oznaczał jednak powrotu do wcześniejszej jego polityki. Poważnej modyfikacji uległy zarówno poglądy samego ministra, jak i sytuacja ogólna w Rosji. Koncepcje Uwarowa uzyskiwały rangę oficjalnej teorii państwowej i stały się jednym z filarów reżimu Mikołaja I. Słynna uwarowowska triada odnosiła się nie tylko do systemu oświaty, ale i do całości ustroju społeczno-politycznego Rosji.

Największym osiągnięciem Uwarowa jako ministra było przygotowanie i wydanie nowej ustawy uniwersyteckiej. Zatwierdzono ją 26 lipca 1835 r., a weszła w życie od 1 stycznia 1836 r. Ustawa ta znacznie ograniczyła dotychczasową autonomię uniwersytecką. Na krótko przed zatwierdzeniem jej ogłoszone zostało zarządzenie o „uwolnieniu” uniwersytetów od zwierzchnictwa nad okręgami szkolnymi. Oznaczało to, że uniwersytety pozbawione zostały możliwości sprawowania kontroli nad szkolnictwem niższych szczebli. Równocześnie pozbawiono władze uniwersyteckie funkcji sądowniczych wobec studentów i cenzorskich wobec własnych wydawnictw. Ustawa obowiązywała we wszystkich uniwersytetach, z wyjątkiem Uniwersytetów Dorpackiego i Kijowskiego.

W świetle nowych przepisów zawężeniu uległy kompetencje organów wybieralnych, a rozszerzeniu uprawnienia kuratorów. Uniwersytetom pozostawiono jedynie swobodny wybór rektora i dziekanów. Uchwały Rady Uniwersyteckiej, obsada wakujących katedr, zatwierdzanie wybranych przez Radę profesorów itd. wymagało zgody kuratora. Mógł on także przez syndyka uniwersyteckiego, który kierował kancelarią uczelni, ingerować w sprawy administracyjne.

Ustawa przewidywała trójwydziałowy podział uniwersytetów. Uniwersytet Petersburski składał się jednak tylko z dwóch Wydziałów: Prawnego i Filozoficznego. Każdy wydział dzielił się na dwie sekcje: Wydział Prawa na Sekcję Nauk Prawniczych i Ekonomicznych (Komercyjnych), a Wydział Filozoficzny na Sekcję Filologiczno-Historyczną i Przyrodniczo-Matematyczną. W 1850 r. sekcje Wydziału Filozoficznego uzyskały rangę samodzielnych wydziałów. W 1855 r. powstał na uniwersytecie czwarty wydział — Wydział Języków Wschodnich. W swej pierwotnej formie i treści ustawa przetrwała jedynie pierwsze dziesięciolecie. Sytuacja polityczna, jaka wytworzyła się w Europie i w Rosji w końcu lat czterdziestych, spowodowała zaostrzenie polityki wewnętrznej caratu.

¹⁹ *Ibidem*; Bazyłow, *op. cit.*, s. 337, 347—348.

Do roku 1848 Uniwersytet Petersburski, podobnie jak całość szkolnictwa wyższego w Rosji, przeżywał powolny, ale ciągły rozwój. Widoczne było to zarówno we wzroście liczby studentów, jak i wykładowców. W 1836 r. kadra profesorska uniwersytetu liczyła 39 osób, w 1837 r. — 40, w 1839 r. — 43, w 1847 r. — 69²⁰. Wzrost liczby studentów przedstawiony został w tabeli 1.

Tabela 1. Liczba studentów w Uniwersytetach:
Petersburskim, Moskiewskim, Kijowskim i Kazańskim,
w latach trzydziestych—pięćdziesiątych XIX w.

Nazwa uczelni	Liczba studentów w latach							
	1836	1847	1848	1849	1852	1854	1857	1858
Uniwersytet Petersburski	299	733	731	503	358	379	716	848
Uniwersytet Moskiewski	441	1198	1168	902	861	1061	1725	1760
Uniwersytet Kijowski	203	608	663	579	522	675	906	964
Uniwersytet Kazański	191	368	325	303	321	366	353	398

Źródło: *Iz wleczonij iz wsepoddanniejszego otczeta Ministra Narodnogo Proswieszczenija za 1847 god*, s. 6—7; *za 1854 god*, s. 148—149; *za 1858 god*, s. 119; *Godicznij torżestwiennij akt w Impieratorskom Sankt-Pietierburgskom uniwersitietie bywszij 8 fiewralja 1856 g.*, s. 46—47; *8 fiewralja 1857 g.*, s. 29; W. S. Ikonnikow, *Russkije uniwersitiety w swiazi s chodom obszczestwiennogo obrazowanija*, „Wiestnik Jewropy”, 1876, nr 11, s. 90.

Analiza danych w tabeli 1 wskazuje, że poczynając od 1849 r. we wszystkich uniwersytetach uległa zmniejszeniu liczba studentów. Było to spowodowane wprowadzeniem ograniczeń w liczbie przyjęć na pierwszy rok studiów. Odpowiednie zarządzenie określało, że uniwersytet nie może mieć więcej, niż 300 studentów uczących się na koszt własny. Nie dotyczyło to jedynie wydziałów medycznych. W stołecznym uniwersytecie największy spadek liczby studentów, w porównaniu z okresem poprzednim, sięgał ponad 50%. Należy także podkreślić, że Uniwersytet Petersburski nie miał Wydziału Medycznego. Uczelnie w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych zesła ponownie do rzędu małych, prowincjonalnych uniwersytetów. W innych uniwersytetach, takich jak Uniwersytet Moskiewski czy Kijowski, liczba studentów uległa zmniejszeniu o 20—30%. Małe uniwersytety, liczące poniżej 300 studentów,

²⁰ *Istoriko-statisticzeskoje obozrienije uczebnych zawiedienij Sankt-Pietierburgskogo uczebnogo okruga s 1829 po 1853 god*, Pietierburg 1854, s. 49—50; *Kratkij otczet o sostojanii Impieratorskogo Sankt-Pietierburgskogo uniwersitietia s 1836 po 1840 god*, Pietierburg 1841, s. 26.

w ogóle tego nie odczuły. Od połowy lat pięćdziesiątych nastąpił ponowny wzrost liczby studentów²¹.

Lata czterdzieste XIX w. określane są często jako „wiosna uniwersytecka”. Był to okres, kiedy nie tylko rosła liczba studentów, lecz także zwiększała się społeczna rola uniwersytetów. Młodzież rosyjska, nie mając możliwości wyjazdu za granicę, zmuszona była zaspokajać swoje zainteresowania i aspiracje intelektualne w rodzimych uczelniach. Sytuacja taka wynikała z ówczesnego położenia, w jakim znajdowało się całe społeczeństwo rosyjskie. Kadra naukowa uniwersytetów zdawała sobie w pełni sprawę z tego, czego oczekiwało od niej społeczeństwo. Zmuszało to uczelnie wyższe do intensyfikowania wysiłków w celu podniesienia ogólnego poziomu nauczania. Praktyka wykazała, że uniwersytety sprostały aspiracjom i oczekiwaniom ówczesnego społeczeństwa. Położone zostały wtedy trwałe podwaliny pod rozwój nauki rosyjskiej i wypracowano ostateczny profil studiów uniwersyteckich. Uniwersytety dały Rosji młode pokolenie inteligencji i aktywnych działaczy społecznych, określanych mianem „ludzi lat czterdziestych”²².

Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. pojawiła się na uniwersytecie w Petersburgu znaczna liczba Polaków. Pierwsza większa grupa młodzieży polskiej przybyła do stolicy Rosji w 1837 r. 25 sierpnia 1841 r. nastąpiło otwarcie katedr prawa polskiego w Uniwersytecie Petersburskim. Katedry działały przez pełne dwadzieścia lat i odegrały znaczącą rolę w zdobywaniu przez Polaków wyższego wykształcenia. Było to tym bardziej istotne, że po powstaniu listopadowym zamknięte zostały wszystkie polskie wyższe uczelnie. Dwie dalsze katedry prawa polskiego utworzono na Uniwersytecie Moskiewskim²³.

Przemiany, jakie nastąpiły w rosyjskim ruchu społecznym w latach czterdziestych XIX w., spowodowały, że Petersburg stawał się stopniowo centrum ruchu społecznego. Dzięki temu znacznie ożywiło się środowisko studenckie. Z działających wcześniej kółek i ziomkostw utworzyły się korporacje studenckie. Najczęściej mówi się o dwóch korporacjach: rosyjskiej i niemieckiej, ale są wszelkie dane, aby utrzymywać, że istniała także trzecia — polska. Swym charakterem nawiązywały one do organizacji studenckich działających w uniwersytetach niemieckich.

²¹ I. Bielskij, *Iz proszłogo russkich uniwersitetow. Otwuki riwolucji 1848 goda w Rossii*, „Wysszaja szkoła”, 1938, nr 2, s. 101—102.

²² B. B. Głinskij, *Uniwersitijskije ustawy (1755—1884)*, „Istoriczeskij Wiestnik”, 1900, nr 1, s. 344.

²³ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, t. VI, Warszawa 1868, s. 375—385; J. Kucharzewski, *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty*, Warszawa—Kraków 1914, s. 450—451; W. Sobociński, *Wydział Prawa w Uniwersytecie Warszawskim (1816—1831) i w Szkole Głównej (1862—1869)*, [w:] *Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa 1963, s. 108—109.

Ruch korporacyjny, chociaż miał licznych przeciwników, szybko został zaakceptowany przez środowisko studenckie²⁴.

Chociaż korporacje nie prowadziły typowej działalności politycznej, to już sam fakt ich istnienia niepokoił władze policyjne. W 1844 r. III Oddział przeprowadził w tej sprawie dochodzenie. Uwarow, ze swej strony, starał się problem korporacji zbagatelizować i nie nadawać śledztwu zbyt szerokiego rozgłosu. Na zebraniu studentów Uniwersytetu Petersburskiego nakłonił ich „po ojcowsku” do podpisania oświadczenia, że zaprzestaną wszelkiej działalności²⁵. Postępowanie ministra, zresztą nie po raz pierwszy, trzeba uznać za dość zagadkowe. Można domyślać się, że Uwarow, czując się faktycznym „ojcem” uniwersytetu, uważał za swój obowiązek bronić go przed wszelkimi represjami. Najprawdopodobniej obawiał się, że może powtórzyć się sytuacja z początku lat dwudziestych.

Jeszcze bardziej zagadkową i tajemniczą postacią stał się minister w opinii społeczeństwa rosyjskiego, gdy w 1849 r. w jednym z numerów „Sowriemiennika” ukazał się artykuł o roli uniwersytetów w rozwoju i dotychczasowej historii Rosji²⁶. Autor artykułu w sposób stanowczy i zdecydowany wystąpił przeciwko tendencjom zmierzającym do pomniejszenia roli uniwersytetów i żądającym ich likwidacji. „Nie patrząc na tak oczywiste i konkretne dowody, na ich pozytywną działalność, ludzie lekkomyślni oskarżają uniwersytety o jakoby powierzchowną i zgubną naukę [...] Wierzą, że korzystniejsze dla nas mogą być jedynie szkoły specjalne, jak: Akademia Wojenna, Inżynierska i Artyleryjska [...]”²⁷. Oficjalnie podano, że przyczyną dymisji Uwarowa w 1849 r. był zły stan jego zdrowia. Należy jednak przypuszczać, że faktycznie łączyła się ona ściśle z powyższym artykułem²⁸.

Z zaostrzeniem się ogólnego kursu w polityce wewnętrznej pod koniec lat czterdziestych wiązało się wiele drastycznych pociągnięć wobec

²⁴ S. Mielgunow, *Iz istorii studiencheskich obszczestw w russkich uniwersitetach*, Moskwa 1904, s. 38—39; *Studiencheskije korporacii w Pietierburgskom uniwersitetie w 1830—1840 gg. (Iz wospominanij bywszego studenta)*, „Russkaja Starina”, 1881, nr 2, s. 368—372; W. Śliwowska, *Polskie kółka studenckie w Moskwie i Petersburgu w czterdziestych latach XIX w.*, „Przegląd Historyczny”, 1961, nr 1, s. 48.

²⁵ W. Śliwowska, *Sprawa pietraszewców*, Warszawa 1964, s. 68—69.

²⁶ *O naznaczenii russkich uniwersitetow i uczastii ich w obszczestwiennom obrazowanii*, „Sowriemiennik”, 1849, t. 14, s. 37—47. Istnieją trzy wersje autorstwa tegoż artykułu. Twierdzi się, że autorem był ówczesny dyrektor Instytutu Pedagogicznego w Petersburgu Iwan Dawydow. Inna wersja mówi, że artykuł napisał Uwarow i opublikował go pod obcym nazwiskiem. Trzecia sugeruje, że Dawydow go napisał, ale z inspiracji Uwarowa. Por. W. Studnicki, *Polityka Rosyi względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego*, Kraków 1906, s. 104—105.

²⁷ *O naznaczenii russkich uniwersitetow ...*, s. 41.

²⁸ Studnicki, *op. cit.*, s. 105; A. A. Kornołow, *Kurs istorii Rossi XIX wieka*, cz. 2, Moskwa 1912, s. 107—108.

uniwersytetów. Społeczeństwo, a zwłaszcza środowisko akademickie, obawiało się, że może dojść nawet do zamknięcia wyższych uczelni. Przypuszczenia te łączono z działalnością tajnego komitetu pod przewodnictwem senatora Dymitra Buturlina. Po stolicy krążyły różne wersje na temat mającej wkrótce nastąpić reformy szkolnictwa. Przewidywano m. in. przekształcenie uniwersytetów w szkoły wojskowe²⁹. Pomimo że nigdy nie doszło do urzeczywistnienia tych skrajnych projektów, obawy były jak najbardziej uzasadnione. Powodem tych przypuszczeń były reprezentowane przez kierownictwo komisji poglądy.

Wstąpienie na tron Aleksandra II zapoczątkowało nową epokę w dziejach Rosji, określaną mianem „wiosny posewastopolskiej”, „odwilży posewastopolskiej” lub po prostu nazywaną epoką wielkich reform. Te szeroko zakrojone reformy nie mogły pominąć szkolnictwa. W odniesieniu do uniwersytetów przejawiało się to w tym, że anulowane zostały wszystkie ograniczenia z okresu ostatniego siedmioletnia rządów Mikołaja I. Pozwolono studentom tworzyć organizacje samorządowe, kasy pomocy wzajemnej, biblioteki studenckie, prowadzić działalność wydawniczą. Pociągnięcia te miały rozładować powstałe napięcia na linii studenci — władze. Ministerstwo starało się przywrócić ustawę z 1835 r. w jej pierwotnym brzmieniu. Okazało się jednak, że żądania studentów i oczekiwania społeczeństwa szły o wiele dalej.

Ogólne ożywienie społeczeństwa w drugiej połowie lat pięćdziesiątych spowodowało gwałtowny wzrost aktywności młodzieży studenckiej. Zjawisko to było ściśle związane z dużym napływem na studia uniwersyteckie młodzieży pochodzenia nieszlacheckiego, czyli tzw. raznoczynców. Była to młodzież pochodzenia inteligenckiego, mieszczańskiego, a nawet chłopskiego. Zjawisko to przybrało znaczne rozmiary już w latach czterdziestych XIX w., ale niektórzy historycy radzieccy stosują termin „raznoczyniec” w odniesieniu do studentów nieszlacheckiego pochodzenia już dla lat dwudziestych. Nie wchodząc w szczegóły, należy stwierdzić, że w latach dwudziestych i trzydziestych proces ten nie przybrał jeszcze zbyt szerokich rozmiarów. Napływ młodzieży raznoczynskiej do uniwersytetów uległ znacznemu zmniejszeniu w końcu lat czterdziestych i w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, po czym ponownie nastąpił jego wzrost. Pomimo różnorodnych trudności czynionych przez ministerstwo, jak chociażby podwyższanie opłat za naukę, procent młodzieży nieszlacheckiego pochodzenia wykazywał stałą tendencję wzrostową³⁰.

²⁹ A. S. Nifontow, *Rosja w 1848 roku*, Warszawa 1953, s. 130; M. Lemke, *Oczerki po istorii russkoj żurnalistiki i cenzury XIX stoletija*, Pietierburg 1904, s. 226; Nikitienko, *op. cit.*, s. 496—497, 502—503.

³⁰ J. N. Jegorow, *Studienczestwo Sankt-Pietierburgskogo uniwersiteta w 30—50-ch godach XIX w., jego socjalnyj sostaw i raspriedielenije po fakultietam*, „Wiestnik Leningradskogo Uniwersiteta”, 1957, nr 14, tenże, *Rieakcionnaja*

Obok aktywnej działalności studenckich organizacji samorządowych znaczne rozmiary przybrała działalność wydawnicza. Miała ona dwójki charakter: legalny i nielegalny. Największymi ośrodkami ruchu studenckiego stały się uniwersytety w Moskwie i Petersburgu. W stolicy już od 1857 r. ukazywał się *Zbiór* prac studenckich w formie legalnego wydawnictwa uniwersyteckiego³¹. Pierwszy numer wyszedł bez trudności, ale dwa następne (w 1860 i 1866 r.) wydano już z dużymi trudnościami.

Wydawnictwa nielegalne ukazywały się z reguły w formie rękopiśmiennych gazetek i ulotek. Liczba zachowanych w archiwach tytułów wydawnictw nielegalnych pozwala sądzić, że działalność ta znacznie przewyższała legalną. Nasilenie nielegalnej działalności wydawniczej przypadło na lata 1857—1858. Ze znanych tytułów należy wymienić: „*Studienckeskij Mir*”, „*Wiestnik Swobodnych Mnienij*”, „*Kołokoleczik*”, „*Swietocz*”. Poruszano w nich głównie drażliwe problemy społeczno-polityczne. Działalność ta była możliwa głównie dzięki liberalnej postawie władz, a konkretnie kuratora petersburskiego³².

Poważny wpływ na sytuację w uniwersytetach miała ogólna sytuacja w Rosji. Zmienił się także stosunek społeczeństwa jako całości do problemów nurtujących środowisko studenckie. Poważny wpływ na kształtowanie opinii społecznej miała w latach sześćdziesiątych postępową inteligencja, która nie pozostawała obojętna wobec spraw nurtujących środowiska uniwersyteckie. Zdawano sobie sprawę, że doraźne pociągnięcia władz nie mogą przynieść oczekiwanych rezultatów. W różny sposób i przy różnych okazjach formułowano na ten temat swoje poglądy. Myślą przewodnią tych projektów była chęć unowocześnienia dotychczasowego sposobu nauczania i struktury uniwersytetów. Niepodjęcie tej problematyki przez rząd to jedna z głównych przyczyn zaburzeń studenckich na Uniwersytecie Petersburskim i napiętej sytuacji w innych uniwersytetach jesienią 1861 r.

Kolejną przyczyną wystąpień studenckich było stopniowe ograniczanie swobodnej działalności organizacji studenckich poczynając od przełomu lat 1858/1859. Zapowiedzią mających nastąpić zmian było po-

politika carizma w woprosach uniwersitietskogo obrazowanija w 30—50-ch godach XIX w., „*Istoriczeskije Nauki*”, 1960, nr 3; W. R. Lejkina-Swirskaja, *Formirowanie raznoczinskoj intieligencji w Rossii w 40-ch godach XIX w.*, „*Istorija SSSR*”, 1958, nr 1.

³¹ *Sbornik izdawajemyj studentami Impieratorskogo Pietierburgskogo uniwersitieta*, Pietierburg 1857; 1860; 1866; P. N. Bierkow, *Iz ranniej istorii naucznych i litieraturnych sbornikow studentow Pietierburgskogo uniwersitieta*, [w:] *Oczerki po istorii Leningradskogo uniwersitieta*, t. 1, Leningrad 1962, s. 90—95.

³² Bierkow, *op. cit.*, s. 95; G. N. Tiszkin, *Rukopisnyje izdanija studentow uniwersitieta w 1857—1858 godach*, [w:] *Oczerki po istorii Leningradskogo uniwersitieta*, t. 3, Leningrad 1976, s. 72—83.

wołanie specjalnej komisji do opracowania projektu nowych przepisów uniwersyteckich. Końcowy efekt prac komisji i podjęte na podstawie przedstawionych wniosków decyzje stały się bezpośrednią przyczyną wystąpień studenckich w Petersburgu. Przepisy, nazwane od nazwiska ówczesnego ministra oświaty Jefima Putiatina, putiatinowskimi, wprowadzono jako obowiązujące od 18 maja 1861 r.³³ Z powodu wyjazdu studentów na wakacje nie doszło wtedy do wystąpień.

Dużym uproszczeniem byłoby jednak sądzić, że wzrost tego napięcia nastąpił nagle. Konflikty władz ze studentami miały miejsce już o wiele wcześniej. Na przykład w Uniwersytecie Moskiewskim doszło do poważnych zadrażnień jesienią 1858 r. Studenci na wszelkie zmiany polityki reagowali bardzo szybko i dlatego nazywano ich „barometrem społecznym”. Fakt, że wystąpienia studenckie miały najbardziej burzliwy przebieg w stolicy, świadczył o dużej aktywności tego ośrodka uniwersyteckiego.

Jednym z zaleceń nowej ustawy było wprowadzenie na uniwersytetach w Rosji nie znanej dotąd zasady, polegającej na ustanowieniu tzw. matrykuł³⁴. Każdy student, który chciał uczęszczać na zajęcia, musiał posiadać matrykułę. Przyjęcie matrykuły było równoznaczne z zaakceptowaniem nowych przepisów. Na 1442 studentów 653 podpisało matrykuły, a z nich tylko 230 uczęszczało na zajęcia. Władze stołeczne liczyły początkowo, że uda się im opanować sytuację. W dzienniku stołecznym „Sanktpietierburskije Wiedomosti” stwierdzono m. in.: „Tym niemniej należy mieć nadzieję, że oni sami zrozumieją swój błąd, że ich rodzice i wszyscy realnie myślący ludzie, którym drogie są interesy oświaty, będą ze swej strony tak oddziaływać, aż w końcu doprowadzą do tego, że studenci wrócą na drogę porządku i prawa”³⁵.

Wbrew przewidywaniom kół rządowych do wystąpień jednak doszło. Miały one miejsce na przełomie września i października 1861 r. Początkowo były to wiece na uniwersytecie. Kiedy jednak studenci zorganizowali demonstrację uliczną, nastąpiło starcie z policją i wojskiem. Łącznie w czasie wystąpień aresztowano 331 osób. Najwięcej, bo około 200 studentów, zatrzymano 12 października³⁶. Zatrzymanych i aresztowanych początkowo umieszczano w Twierdzy Pietropawłowskiej, a gdy

³³ Problem ten szerzej został omówiony w: F. Nowiński, *Geneza zaburzeń studenckich na Uniwersytecie Petersburskim w 1861 roku*, „Przegląd Humanistyczny”, 1978, nr 6, s. 87—96.

³⁴ Matrykuła był to rodzaj legitymacji studenckiej stosowany już wcześniej w innych uniwersytetach, ale nie w Rosji. Por. *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915*, Warszawa 1981, s. 93.

³⁵ „Sankt-Pietierburskije Wiedomosti”, 1861, nr 229, s. 1.

³⁶ Centralnyj gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw Leningrad, f. 1280, op. 1, j. chr. 237; por. M. N. Gierniet, *Istorija carskoj tiurny*, t. 2, Moskwa 1961, s. 344.

zabrakło tam miejsc, przewożono ich do Kronsztadu. Większość zatrzymanych została usunięta z uniwersytetu i do 8 grudnia zwolniona z twierdzy. Dnia 20 grudnia ukazał się oficjalny komunikat, mówiący o zamknięciu Uniwersytetu Petersburskiego do czasu opracowania nowej ustawy uniwersyteckiej³⁷.

Uniwersytet Petersburski, jako jedyny w Rosji, był widownią tego typu wystąpień w 1861 r. Wypadki te stały się momentem przełomowym w dziejach uczelni i uniwersytetów w ogóle, ponieważ po raz pierwszy doszło wtedy do tego typu zaburzeń. Po Uniwersytecie Moskiewskim, który liczył wówczas 1653 studentów, Petersburski był drugą co do liczby studentów wyższą uczelnią w Rosji i jego oddziaływanie było poważne³⁸. Wyjście studentów na ulice stolicy musiało wywołać określone reakcje społeczeństwa. Na ogół sympatie były po stronie studentów, chociaż władze w różnorodny sposób starały się temu przeciwdziałać. W tym momencie ruch studencki przekroczył wąskie ramy akademickie i stał się częścią składową szerszego zjawiska³⁹.

Po zamknięciu Uniwersytetu Petersburskiego władze zmuszone zostały do opracowania nowej ustawy uniwersyteckiej. Początkowo na czele komisji stał zaufany doradca Aleksandra II senator Igor von Bradtke⁴⁰. Prace przygotowawcze wywołały szeroki oddźwięk w społeczeństwie, a zwłaszcza wśród liberalnej części profesorów uniwersyteckich. Oprócz dyskusji nad nową ustawą dużo miejsca w rozważaniach poświęcano przyczynom zaburzeń z 1861 r. Chciano przynajmniej określić ich tło⁴¹. Prace nad przygotowaniem projektu ustawy komisja zakończyła 5 grudnia 1862 r., a w dwa dni później pisemne propozycje przedstawiono carowi. Car je jednak odrzucił i powołał nową komisję pod przewodnictwem Sergiusza Stroganowa, która opracowała nowy projekt. Ostatecznie ustawa została zatwierdzona przez Aleksandra II 18 czerwca 1863 r.⁴².

³⁷ „Sankt-Pietierburgskije Wiedomosti”, 1861, nr 283, s. 2.

³⁸ Grigoriew, *op. cit.*, s. 306; G. I. Szczetinina, *Uniwersytety w Rosji i ustaw 1884 goda*, Moskwa 1976, s. 70.

³⁹ L. Pantelejew, *Wspomnienia*, Warszawa 1964, s. 70; A. A. Pielikan, *Wo utoroj połowinie XIX wieka. Studienczeskije gody w Pietierburgskom uniwersitietie*, „Golos Minuwszego”, 1915, nr 2, s. 137, 140; *Dniwnik Markowej-Winogradowskoj s wwiedieniem i primieczanijem B. L. Modzalewskiego*, „Minuwszije Gody”, 1908, nr 10, s. 54, 58; M. W. Sorokin, *Wspominanija starogo studenta (1858—1862)*, „Russkaja Starina”, 1906, nr 11, s. 462, 471.

⁴⁰ R. G. Ejmontowa, *Riewolucjonnaja situacija i podgotowka uniwersitiet-skoj rieforny w Rossii*, [w:] *Riewolucjonnaja situacija w Rossii 1856—1861 gg.*, t. 6, Moskwa 1974, s. 68—69.

⁴¹ Grigoriew, *op. cit.*, s. 126—127, 308—314; W. Spasowicz, *Pisma*, t. 6, Petersburg 1892, s. 20—28; K. D. Kawielin, *Sobranije soczinienij*, t. 3, Pietierburg 1898, s. 1191—1206. Por. M. Lemke, *Oczerki oswoboditelnogo dwiżenija szestidiesjatyh godow*, Pietierburg 1908, s. 468—479.

⁴² Ejmontowa, *op. cit.*, s. 69—74.

W dyskusjach nad nową ustawą uniwersytecką bardzo aktywna była grupa profesorów z Uniwersytetu Petersburskiego. W składzie pierwszej komisji znalazło się dwóch profesorów ze stołecznego uniwersytetu. Byli to: Emil Lenz i Aleksander Nikitienko. Jako punkt wyjścia do dyskusji posłużył projekt profesorów petersburskich, Włodzimierza Spasowicza i Konstantego Kawielina, z roku 1858. Latem 1862 r. w rozszerzonym składzie komisji znalazło się aż 15 profesorów z Uniwersytetu Petersburskiego. Większość z nich miała poglądy liberalne i postulowała przywrócenie uniwersytetom autonomii.

Ustawa z 1863 r. była rodzajem kompromisu pomiędzy oczekiwaniami społeczeństwa i projektami kręgów liberalnych a polityką rządu. Przywrócona została w zasadzie autonomia uniwersytecka. Kierownictwo uniwersytetem pozostawiono w rękach senatu, który miał także prawo wybierać rektora, dziekanów, powoływać profesorów, docentów itp. Ustawa ze względu na swą kompromisowość była bardzo różnie oceniana⁴³. W swym pierwotnym brzmieniu obowiązywała tylko do 1866 r., to jest do czasu, kiedy ministrem oświaty został Dymitr Tołstoj.

Polityka nowego ministra nie cieszyła się ani uznaniem, ani popularnością. Wszelkie jego poczynania zmierzały w kierunku, jeśli nie całkowitego, to przynajmniej znacznego ograniczenia ustawy z 1863 r. Dyskusyjne są jedynie powody, którymi kierował się Tołstoj w swej polityce. Część dziewiętnastowiecznych historyków twierdziła, że do tych drastycznych posunięć skłaniały ministra liczne wystąpienia studenckie. Inni uważali, że rzutowały na to jego skrajnie konserwatywne poglądy⁴⁴.

Uniwersytety rosyjskie w czasie obowiązywania ustawy z 1863 r., pomimo niesprzyjających warunków, przeżywały ciągły rozwój. Powiększyła się kadra profesorska i szybko wzrastała liczba studentów (zob. tabelę 2). Nadal najliczniejszym skupiskiem młodzieży studenckiej pozostawał Uniwersytet Moskiewski. Uniwersytet Petersburski pod względem liczby studentów był na drugim miejscu, ale przewyższał Moskiewski dynamiką wzrostu.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. na uniwersytetach powstało wiele nowych organizacji studenckich prowadzących działalność polityczną. Większość z nich powiązana była z ruchem narodnickim. W stołecznym uniwersytecie ukazywały się także nielegalne gazetki: „Studienchestwo”, „Swobodnoje Słowo”, „Borba”. W 1883 r.,

⁴³ Grigoriew, *op. cit.*, s. 321—324; Nikitienko, *op. cit.*, s. 322—333; R. I. Siemienowski, *Ustaw i nauka*, „Istoriczeskij Wiestnik”, 1911, nr 3, s. 1004, 1008—1013; R. G. Ejmontowa, *Uniwersitietskaja rieforma 1863 g.*, „Istoriczeskije Zapiski”, 1961, t. 70, s. 176—181.

⁴⁴ S. W. Roźdiestwienski, *Istoriczeskij obzor diejatielnosti Ministierstwa Narodnogo Proswieszczenija 1802—1902*, Pietierburg 1902, s. 499.

Tabela 2. Liczba studentów w Uniwersytetach:
Petersburskim, Moskiewskim, Kijowskim i Kazańskim,
w latach sześćdziesiątych—osiemdziesiątych XIX w.

Nazwa uczelni	Liczba studentów w latach				
	1866	1870	1875	1880	1885
Uniwersytet Petersburski	632	1015	1169	1677	2280
Uniwersytet Moskiewski	1511	1568	1263	1890	2991
Uniwersytet Kijowski	497	656	724	1050	1844
Uniwersytet Kazański	289	456	509	1041	977

Źródło: *Materiały sobornnyje otdielom wysoczajszeuc zrieźdiennoj komissii dla pieriesmotra obszczego ustawa rossijskich uniwersitetow pri posieszczeni ich w sentjabrie, oktjabrie i nojabrie 1875 g.*, Pietierburg 1876, s. 85; L. S. Liczkow, *Wysszeje i sriednieje obrazowanie*, [w:] *Proizwoditielnyje sily Rossii*, Pietierburg 1896, s. 14; G. I. Szczetinina, *Uniwersitiety w Rossii i ustaw 1884 g.*, Moskwa 1976, s. 70–73, 196–197.

z okazji śmierci Karola Marksa, wydano okolicznościową odezwę⁴⁵. Uniwersytet Petersburski nie odegrał jednak już tak znaczącej roli w aktywizacji środowiska studenckiego, jak na początku lat sześćdziesiątych, niemniej jednak pozostał nadal jednym z większych centrów ruchu studenckiego.

Wzrastająca aktywność środowiska uniwersyteckiego bardzo niepokoiła ministerstwo. Poczynając od 1872 r. Tołstoj podjął przygotowania do wprowadzenia nowej ustawy uniwersyteckiej, jednakże zarówno sytuacja ogólna w uniwersytetach, jak i powszechna niepopularność projektu nie pozwoliły mu urzeczywistnić tych planów. Zrobił to dopiero jego następca na stanowisku ministra — Iwan Dielanow. Pomimo istnienia dużych oporów w środowiskach profesorskich zdołał on przeformować uchwalenie z niewielkimi tylko poprawkami starego projektu Tołstoja. W swej treści ustawa nawiązywała do reakcyjnej polityki z czasów Mikołaja I⁴⁶.

⁴⁵ G. I. Szczetinina, *Uniwersitiety i obszczestwiennoje dwizenije w Rossii w porieformiennyj pieriod*, „Istoriczeskije Zapiski”, 1969, t. 84, s. 195; N. G. Sładkiewicz, *K. Marks i pieriedowoje studienczestwo Pietierburskogo uniwersitieta 60—80-ch godow XIX wieka*, [w:] *Oczerki po istorii Leningradskogo uniwersitieta*, t. 1, Leningrad 1962, s. 106—116; S. S. Wołk, *Riewolucjonnyje izdanija narodniczeskich kruzkw Pietierburskogo uniwersitieta w 1882 g.*, [w:] *Oczerki po istorii Leningradskogo uniwersitieta*, t. 2, Leningrad 1968, s. 52—59; R. G. Żyjkowa, *Riewolucjonnyje studienczeskie kruzki Sankt-Pietierburskogo uniwersitieta 80-ch godow XIX wieka*, [w:] *Oczerki po istorii Leningradskogo uniwersitieta*, t. 2, Leningrad 1968, s. 46—50.

⁴⁶ Ejmontowa, *op. cit.*, s. 195; Szczetinina, *op. cit.*, s. 103, 110—116, 132—133.

Mówiąc o miejscu Uniwersytetu Petersburskiego w systemie szkolnictwa wyższego Rosji carskiej nie sposób pominąć osiągnięć kadry profesorskiej. Poczynając od lat czterdziestych XIX w. uniwersytet był nie tylko ośrodkiem dydaktycznym, ale i naukowym Rosji. Wielu profesorów w sposób pośredni bądź bezpośredni było powiązanych z Akademią Nauk. Placówka ta wpływała na wielu z nich inicjująco, pobudzając do prowadzenia obok zajęć dydaktycznych pracy naukowej. Badania prowadzone w uniwersyteckich gabinetach i pracowniach przyniosły uczelni szeroki rozgłos i uznanie.

Największe osiągnięcia odnotowano w dziedzinie nauk matematyczno-przyrodniczych. Wielkie sukcesy naukowe petersburskich matematyków zapoczątkowali profesorowie: Wiktor Buniakowski, Osip Somow i Pafnucy Czebyszew. Jedno z równań matematycznych nosi imię pierwszego z wymienionej trójki profesorów, ale najslawniejszym z nich był Czebyszew. Zasłynął jako twórca petersburskiej szkoły matematycznej. Równie znaczące jak w matematyce były osiągnięcia w dziedzinie fizyki. Najbardziej znaną w Rosji i świecie postacią był Emil Lenz. Czołowe miejsce wśród chemików zajmował profesor Uniwersytetu Petersburskiego Dymitr Mendelejew. Na uniwersytecie pracował prawie trzydzieści lat. Światową sławę zdobył dzięki odkryciu okresowego układu pierwiastków chemicznych w 1869 r. Aleksander Butlerow uważany jest za twórcę petersburskiej szkoły chemicznej i specjalistycznego kierunku badań. Do znanych i cenionych profesorów tego wydziału trzeba zaliczyć także chemika Aleksandra Woskriesieńskiego i astronoma Aleksiego Sawicza.

Trudno byłoby w ramach artykułu omówić całość osiągnięć naukowych uniwersytetu, dlatego ograniczę się jedynie do wymienienia bardziej znaczących nazwisk. Ojcem rosyjskiej fizjologii jest profesor Iwan Sieczenow. Znani biolodzy to: Mikołaj Biekietow, Aleksander Kowalewski, Ilja Miecznikow. Z zatrudnionych na Uniwersytecie Polaków duże zasługi w tej dziedzinie badań położył Leon Cienkowski. Założycielem petersburskiej szkoły sławistów był Izmael Sriezniewski. Do wyróżniających się prawników należeli: Michał Kutorga, Konstanty Kawielin, Konstanty Niewolin, Piotr Kałmykow. Znanymi i cenionymi orientalistami byli: Wasyl Wasyliew, Wasyl Grigoriew oraz Polacy: Józef Sękowski i Antoni Muchliński.

Chociaż Uniwersytet Petersburski powstał stosunkowo późno, nie wpłynęło to ujemnie na jego rozwój. Petersburg silniej niż inne ośrodki uniwersyteckie odczuwał wszelkie zmiany w polityce rządu. Pomimo że znajdował się pod ciągłą i baczna kontrolą władz, zdołał stosunkowo szybko przezwyciężyć piętrzące się trudności. Od lat pięćdziesiątych XIX w. był drugim co do wielkości uniwersytetem w Rosji. Należał do najsilniejszych ośrodków ruchu studenckiego.

FRANCISZEK NOWIŃSKI

THE PETERSBURG UNIVERSITY IN THE RUSSIAN SYSTEM
OF UNIVERSITY SCHOOLS (UP TO THE 1880'S)

Summary

The epochs of reforms began when Alexander I came to the Russian throne in 1801. One of the problems to be solved was the modernization of the school system. This was facilitated by the establishment in 1802 of the Ministry for Public Education and the issue of a decree in 1803 normalizing the entire problem. University education was to be one of four links in the schooling system.

The Petersburg University was founded in 1819 on the basis of the already existing Principal Pedagogical Institute. Soon after it began its activities the development of the University was severely restricted. This was the result of a general receding of Russia's internal policy. In the case referred to this was "owed" chiefly to Dymitr Runicz who was then the district superintendent. Due to his activities many esteemed lecturers were removed from the University and the admission of new students was halted. This situation lasted until 1826.

A slow increase in the number of students and professors took place at the turn of the 1820's and 1830's. This tendency lasted until 1848. Legal rules normalizing the functioning of universities were changed in the 1830's. A new university decree which, in contrast with the former law, removed the autonomy of the academic school, was promulgated in 1835. The final period of Nicholas I's rule (1848—1855) was characterized by a sharpening of the authorities attitude towards the university. This created a negative influence of the development of particular universities. The Petersburg University felt strongly the then introduced restrictions in admitting new students.

A new stage in the development of university schools began in the second part of the 1850's. The Petersburg University, just like other universities, experienced a rapid development in those years best seen in the quickly growing number of students. At the same time, socio-political activities at the University increased. This was linked with the influx of non-gentry youth to the university. They differed from the rest as regards their radical socio-political views. One of the students' postulates was a demand for university reforms.

At the beginning of the 1860's the government tried to curtail unhindered activities of student organizations but this encountered counteractions by students. In the Spring 1861 there were stormy student protests at Petersburg University — restricted only to this University. The Ministry thought it necessary to close the University until a new decree was prepared. The new regulations were promulgated in the middle of 1863. They represented a compromise between expectations of the society and government policy. Most important, however, was the restoration of university autonomy.

A backward trend in this policy occurred after 1866 when Dimitri Tolstoy became Minister of Education. He was unable, however, to change the entire decree, but only curtailed university autonomy. These plans were realized only by Ivan Dielanov in 1884. Despite the unfavourable policy, Russian universities experienced a further development following 1863. The university in the Capital occupied one of the leading positions among Russian universities. Evidence for this may be seen in both the number of students and scientific achievements of the team of professors.

Translated by Jan Rudzki

ФРАНЦИШЕК НОВИНСКИ

ПЕТЕРБУРГСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
В СИСТЕМЕ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИИ
(ДО ВОСЬМИДЕСЯТЫХ ГОДОВ XIX В.)

Содержание

Вступление на трон в России в 1801 г. Александра I положило начало эпохе реформ. Одной из проблем, требующих решения, была модернизация системы народного образования. Выполнение этого задания облегчало образование в 1802 г. Министерства народного просвещения и издание в 1803 г. Устава учебных заведений, нормирующего эту проблематику в целом. Одним из четырех звен системы народного образования должна была быть система университетского образования.

Петербургский университет был основан на базе уже существующего высшего учебного заведения — Главного педагогического института — в 1819 г. Вскоре после его открытия развитие университета было в значительной степени ограничено. Это было связано с общим усилением реакции (регрессом) во внутренней политике в России. Что касается столичного университета, то главным образом было это «заслугой» тогдашнего попечителя учебного округа Дмитрия Рунича. В результате его деятельности из университета было удалено несколько преподавателей отличающихся большими достоинствами и был приостановлен набор новых студентов. Это положение длилось до 1826 г.

Начиная с перелома двадцатых и тридцатых годов XIX в., намечается постепенный рост числа студентов и научных профессорских кадров. Тенденция этого рода продержалась до 1848 г. В тридцатые годы изменению подверглись юридические законы нормирующие функционирование университетов. В 1835 году был утвержден новый Устав высших учебных заведений, который, в отличие от предыдущего, упразднял автономию университета. Последний период правления Николая I (1848—1855) характеризовался дальнейшим обострением отношения властей к университетам. Это отрицательным образом отразилось на развитии отдельных высших учебных заведений. Петербургский университет очень сильно ощутил введенные тогда ограничения в отношении набора новых студентов.

Новый этап в развитии системы университетского образования наступил во второй половине пятидесятых годов XIX в. Петербургский университет, так же как и другие высшие учебные заведения, в то время быстро развивался. Наиболее заметно это было по резко увеличивающемуся количеству студентов. Одновременно возростала общественно-политическая активность университетской среды. Это явление связано с наплывом в университеты молодежи недворянского происхождения. Эти студенты отличались прогрессивными общественно-политическими взглядами. Одним из постулатов, выдвигаемых студенческой средой, было требование проведения реформы университетов.

В начале шестидесятых годов правительство пыталось ограничить свободную деятельность студенческих организаций, но это вызвало противодействие со стороны студентов. Осенью 1861 г. в Петербургском университете, причем единственном из числа русских университетов, доходило до бурных студенческих волнений. Министерство было вынуждено приостановить деятельность университета до момента составления нового устава. Новые предписания вошли в жизнь в половине 1863 г. Этот устав был компромиссом между ожиданиями общественности и правительственной политикой. Однако самое важное было в нем то, что была восстановлена университетская автономия.

Отход от этой политики произошел после 1866 г., когда министром ведомства просвещения стал Дмитрий Толстой. Однако ему не удалось полностью изменить устав, он лишь ограничил автономию университетов. Эти планы осуществил лишь Иван Делянов в 1884 г. Несмотря на неблагоприятную политику после 1863 г. происходило дальнейшее развитие русских университетов. Столичный университет занимал одно из первых мест среди русских университетов. Об этом свидетельствовали равно как число студентов, так и научные достижения профессорских кадров.

Перевела К. Клёша